

פה ושם בהקשר עם ספרות ההשכלה או בדיון על מפעלו הספרותי העברי של משה מנדל-סון. אולם רק עתה הופיעה מונוגרפיה שלמה המוקדשת כולה לנושא זה.

מחבר המונוגרפיה ניגש לבדוק את התר-פעה המתבטאת בהוצאת כתבי-העת העברי הראשון, משמעותה וחשיבותה, מתוך התייח-סות לתופעה הספרותית הכללית של שבועוני המוסר שהופיעו למאותיהם במאה הי"ח באי-רופה, בהשפעת הטטלר והספקטטור The Tatler, The Spectator האנגליים, שנערכו על-ידי סטיל ואדיסון בעשור הראשון והשני. גיליון סוקר את התפתחותם של שבועוני ה-מוסר וקובע את תוכנם הרעיוני ביחסם לאי-דיאלוגיה המשכילית וכן מגדיר כמה מן המאפיינים את דרך הכתיבה, צורת ההבעה ואופן ההגשה שלהם, והוא בא לידי מסקנה על סמך דיון-משווה, כי קהלת מוסר הוא „שבועון מוסרי" במלוא משמעותו של מו-שג זה. בעיקרי רעיונותיו, בצורתו ומסגרתו הוא נבדל רק במעט משאר השבועונים ה-מוסריים, ובמידה שיש שוני ביניהם, הרי

(*) מאיר גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למד-עים (בהשתתפות מכון ליאו בק), ירושלים, תשל"ט. 186 עמ', VIII, סיכום אנגלי.

במלאות 250 שנה להולדתו של משה מנדלסון

„קהלת מוסר" - כתב-העת העברי הראשון

מאת משה פלאי

אחר שהופיע ב-1979 — שנת היובל עצמה. ספרו של מאיר גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, עוסק בתחום שולי-לכאן-רה במפעלו הספרותי של משה מנדלסון. אך מה שנראה כשולי נובע בעיקר מחמת חוסר טיפול מתאים בתרומתו זו של מנדלסון, ה-מתבטאת בהוצאת כתבי-העת קהלת מוסר, כמסתבר מפרי מחקרו של מאיר גילון, ולא מפאת אי-חשיבותו של הנושא.

עד כה ניסו חוקרים כי. טורי לטפל בכמה היבטים הנוגעים לכתבי-העת, כגון מועד הוצ-אתו של קהלת מוסר (במחצית המאה הי"ח) ושאלת הזהות של מחבריו (משה מנדלסון ואחד, טוביה). פרופ' אלטמן עצמו הקדיש לקהלת מוסר פרק נכבד ודיון אינטנסיבי ב-ספרו. כמו כן הוזכר קהלת מוסר בכתבי ה-היסטוריונים של הספרות העברית ואף נדון

שנת יובל המאתיים וחמישים ללידתו של משה מנדלסון צויינה בעתונות במאמרי הע-רכה ובציבור — בהרצאות. מן הבחינה ה-מדעית אפשר, אולי, לכרוך את הופעת ה-ביוגרפיה המרשימה של פרופ' אלכסנדר אלטמן, לפני שנים אחדות, עם תאריך היובל. חיבור מקיף זה מסכם, בלא כל ספק, את פרי המחקר החדיש בעשרות השנים האחרונות באשר לדמותו, מעמדו ומקומו של אחד האי-שים החשובים ביותר ביהדות בעידן המו-דרני, והריהו מתאים לציון תאריך חשוב זה בתולדות התרבות היהודית והספרות העברית החדשה.

עם זאת, לא ייגרע, כמדומני, מתרומתו של פרופ' אלטמן — שספרו זכה לדברי ביי-קורת מצויינים — לחקר מנדלסון, אם נציין את תאריך היובל באמצעות חיבור חשוב

ספקותי בדבר בעלות מנדלסון על המשלים והשיר בספרי הנזכר, עמ' 101—103).

בהקשר זה ראוי לציין, כי גילון יצא בדב"ר ביקורת חריפים למדי כנגד המאסף ועור"כיו על טעמים הספרותי ואייצעידתם בקצב זמנם: "לעומת, קהלת מוסר" היה, המאסף" תופעה אנאכרוניסטית" (עמ' 147). בבוחרם בסלומון גסנר לשם תרגום האידיליות ביטא עורכי המאסף, לדעת גילון, "חוסר כל הב" חנה אסתטיקה, בנוסף על פער של 50 שנה בין הופעת שיר כ"רעיוני שחר" (1732) לפ"ר סום תרגומו העברי (חשוך, תקמ"ד—1783/4). מרשימת ביקורת של יואל בריל, אחד מראשי הסופרים של המאסף, מסיק גילון על טעמו הספרותי וטעמים האסתטי של חבריו העור"כים. גיתה ושילר לא הוזכרו כלל על-ידי בריל ורק שמו של קלופשטוק הובא בין שמותיהם של סופרים ומשוררים בינוניים שכבר נשכח שמם באותה עת בגרמניה, אך כנראה שלא נשכחו מזכרונו של הסופר העב"ר רי בריל.

מסיק גילון: "הצעידה המפגרת מאחורי התפתחותה של הספרות האירופית ובחירתם של סופרים ומשוררים אירופיים שלא מן הר" מה הגבוהה ביותר כדוגמה זמופת היו — אם בהרבה ואם במעט — מאז הופעת, המאסף" ולמשך תקופה ארוכה לאחר מכן לקווים אופ"ייניים של הספרות העברית החדשה". לעומת זאת מוצא גילון בקהלת מוסר השתלבות מיי"דית והדוקה "בורמי הרוח והספרות האירור" פיים שרווחו באותה עת, וכן רישומם העז של גדולי ההגות והשירה של תקופתו" (עמ' 148). טענות קשות אלו, שיש בהן מידה רבה של אמת, דורשות בדיקה דקדקנית ובי"רור מלא, וכותב שורות אלו מתעתד במסגרת חיבור מקיף על המאסף, שחלקו כבר הושלם. לשפל בנושאים אלה ואחרים.

יש, אולי, לבדוק שמא כשלונו של מנדל"סון — ואף לדעתו של גילון היתה להפסקת הופעתו של קהלת מוסר השפעה מכרעת על התפתחותו כסופר גרמני, שכן חדל מעיסוקו בתחום היהודי והעברי למשך תקופה ארוכה (עמ' 88—89) — היה בו כדי לרסן בצורה זו או אחרת את עורכי המאסף כעבור שלור"שים שנה. שמא יש להסביר בכך את שמרנו"תם. היסוסיהם הנראים-לעין בראשית הופעת הירחון והתבצרותם בנושאים מקובלים כפ"ר שנות המקרא ושאלות לשון. מובן כי עם התחלפות העורכים והילופי הזמנים ניתן להב"חין בשינויי נימה ועמדה בגלינות המאסף (שהופיעו בשנים 1783/4 עד 1797).

לסיכום: לפנינו עבודת מחקר יסודית ומקיפה המטפלת בנושאים עיקריים בספרות ההשכלה העברית מתוך התמצאות ובקיאיות ומתוך דיון-משווה עם הספרות האירופית. דרושים לנו מחקרים מעין אלה על-מנת ש"ניטיב לדעת את התקופה, מחולליה ואת ראשי הדברים שבה כפותחי התקופה החדשה ב"תולדות ישראל.

תה תקופה (תבנית הבית למרדכי קלמנש וזנד הדמע לישראל זאמושץ) ולספרות המוסר האירופית, קובע המחבר ש"סגנונו הבהיר והשקוף של, קהלת מוסר", בייחוד של המסות שכתב מנדלסון, מבשר מיפנה חד בטעם ה"ספרותי, בדומה למיפנה שבא לידי ביטוי בסגנונם של השבועונים המוסריים בגרמניה ובמלחמתם נגד הסגנון הברוקי (עמ' 119). גילון נותן לבו להעדר הפרוזה המחורזת ב"קהלת מוסר, צורה שהיתה מקובלת בספרי המוסר העבריים, וכמו כן העדר ה"תגין" — סימון מלים בגרשיים לצורך רמיה, שהמלה המסומנת אוצרת משמעות כמוסה, בנוסף על המשמעות הפשוטה.

כן נבדלות, במידה מסויימת, תפיסת ה"מוות, דמות השטן ותפיסת האדם, כפי שהן כאות לידי ביטוי בקהלת מוסר, מתפיסתם בספרי המוסר העבריים, והריהן קרובות לר"איית שבועוני המוסר בגרמניה ובאנגליה.

מהותו של העונג האסתטי, מונחי הפילור"סופיים, דרכי הטיעון והצגת הנושא מבוססים על ספרו של וולף ולא במעט גם על ספרו של אנתוני שפטסברי האנגלי, The Moralist. תפיסת הנוף, ותפיסת האל כאדריכל העולם, ועוד, גם הן שאובות מן ספרות המוסר האי"רופית. יצויין, כי המחבר עוקב אחר כתיבתו הגרמנית הפילוסופית של מנדלסון באותה תקופה, ובעיקר האיגרת על ההרגשים (הופ"י עד ב"1755) ומגלה סימניה בקהלת מוסר. תרומתו של גילון היא גם בוויכוח על דבר זיקתה של הספרות העברית בראשיתה לספרות הצרפתית. הוא מאשש את דברי ביקורתו של פרופ' שמואל ורסס כנגד פרופ' אברהם שאנן, וכותב: "אין גלגות... אף שמץ של השפעה מצד הגורם הכביר האחר, ששלט אן באירופה: הספרות והפילוסופיה הצרפתית" (עמ' 146). השפעתה המכרעת של הפילוסופיה והשירה האנגלית על מנדלסון ניכרת בכתיבו, ועוד ראויה שאלה זו שתי"בדק על היבטיה השונים.

אכן, אילמלא נפסקה הוצאתו של כתב"העת (ולבעיה זו מוקדש פרק שלם — פרק ז') — שבו נדונה גם השפעת ההפסקה הזאת על מנדלסון; ראה בנושא זה את הדיון בספרי משה מנדלסון: בכבלי מסורת, עמ' 98, לא מן הנמנע שהיה מהווה ראש-גשר להשכלה העברית 30 שנה קודם תחילתה, עם פעולתם ההשכלתית כקבוצה מחדשת של סופרי המא"טף בשנות ה"80, ואפשר ומנדלסון היה מצ"ליח במקום שהקבוצה אשר הלכה בעקבותיו (כעבור ימי דור) נכשלה במידה מסויימת. אין כל ספק, שכעורך, הטיב מנדלסון לעמוד על רוחה של תקופת ההשכלה ולבטאה, וכי טעמו הספרותי והאסתטי היה מעודן יותר ומפותח יותר מאשר טעמם של עורכי המאסף השונים. (ואפשר כאן להעיר, כי מקובל שמנ"דלסון פירסם שיר ומשלים בעברית בהמאסף, וגילון מצדד בדעתו של בר"דין, שהמשלים לא נכתבו על-ידי מנדלסון; וכבר הבעתי את

שהוא מוצא ביטוי... רק במה שמתחייב מעצם היותו כתב"עת עברי" (עמ' 22).

הוכחותיו של המחבר אל-נכון משכנעות. הן מתבססות על כמה קריטריונים שקבע ה"חוקר מארטנס בעבודתו על שבועוני המוסר הגרמניים (שהופיעה בשנת 1968). קריטריון חשוב ביותר שהציע מארטנס הוא בקביעת דמותו של "המחבר המדומה" כמאפיין ספרות" מוסרנית מודרנית בניגוד לדמות של המוכיח"הדתי, המוכיח-הדרשן (או הכומר המטיף ב"ספרות הלא-יהודית) (בעמ' 36 בספרו של גילון). קהלת מוסר מבשר, על-פי גילון, את השינוי ביחס בין המחבר לקורא: נוצר יחס אינטימי בין השניים; מופיעה דמותו של הסופר המוכיח, מתוך שאיפתה של ההשכלה לבטל את המחיצה שבין כוהן-הדת והעם (עמ' 140, 145). חוקרי הספרות המעוניינים ב"דמות המספר" בוודאי יתנו דעתם להבחנה מעניינת זו בראשיתה של ספרות ההשכלה העברית. יש להעיר, כי ראוי נושא זה שייבדק ביתר פירוט בספרות שעל גבול הישן והחדש. אף כי מצינו שכבר קלוזנר הבחין במהו"תו של קהלת מוסר ככתב"עת מוסרני, זו היא הפעם הראשונה ש"ההבחנה הנזכרת מוצאת לה סימוכין מדעיים בבדיקה מחקרית מקיפה.

זיקתו של קהלת מוסר לתופעה האירופית כרוכה במסקנה חשובה לגבי משמעות הוצא"תו לאור של כתב"העת כחלק מן הספרות העברית המודרנית. על סמך בדיקת ספרי מוסר עבריים אחדים שנדפסו באותה עת (וכמובן, תוך השוואה הנזכרת לתופעה ה"אירופית), קובע המחבר, כי "בעיקרו של דבר, קהלת מוסר" הוא חידוש, מיפנה מה"פכני בתולדות הספרות העברית ובהשקפות על ערכי דת, מוסר וחברה" (עמ' 22). גילון סבור, שכתב"עת זה "פותח, בתחום הרוח, את תקופת היהדות המודרנית" בהיותו "נסיון ראשון ליצור השקפת-עולם הממוגנת בקרבה את תורת היהדות עם תרבותה של ההשכלה האירופית" (עמ' 1).

ניתן להתווכח עם המחבר על קביעה זו. ספק אם יש בגלינות בוודים אלה (שני גל"ינות בלבד הופיעו), שמידת תפוצתם אינה ידועה ובוודאי היקפה מוטל בספק, כדי לה"וות נקודת-מיפנה ממשית, בת השפעה ניכרת. ברם, נסיון אכן היה; נסיון שלא עלה יפה משום שנקטע בראשיתו. כמו כן ברור, ש"יימצאו בו נסיונות-חידוש מעניינים, כגון ב"תחום מונחי העתונות (עמ' 6) ומאבק לשמירת טוהרתה של השפה העברית (עמ' 28). אך כשהמדובר בפתיחת תקופה יש להיזהר היטב בבדיקת השפעות וזיקות גומלין בספרות ש"באה בעקבות קהלת מוסר. זאת לא בדק המח"בר ואף לא ביקש לקבל על עצמו משימה קשה זו.

גילון מוצא היבטים של ההשכלה האי"רופית בראי קהלת מוסר (בפרק ד'), באמצעות בדיקת היסודות הצורניים והסגנוניים בקהלת מוסר והשוואתה לשירת המוסר העברית באו"ר